

ALEXANDRE MORET

Profesor de egiptologie la College de France
Director al Departamentului de Studiu al Religiilor Egiptului
la École Pratique des Hautes Études
Director onorific al Muzeului de Artă Asiatică – Guimet, din Paris

MISTERIILE EGIPTENE

Zei, regi, simboluri și ritualuri

Traducerea textelor și îngrijirea ediției:
MARIANA BURUIANĂ

EDITURA HERALD
București

Cuprins

Cuvânt-înainte	5
Repere cronologice	7
CAPITOLUL I	
Misteriile egiptene	9
CAPITOLUL II	
Misterul Verbului Creator	83
CAPITOLUL III	
Regalitatea în Egiptul Antic: Faraon și Totem	111
CAPITOLUL IV	
Este „Ka”-ul egiptenilor un totem străvechi?	151
CAPITOLUL V	
Regii Carnavalului	167
CAPITOLUL VI	
Sanctualele Vechiului Regat	203
ANEXE	
ANEXA A – Legenda lui Osiris	233
ANEXA B – Bibliografie selectivă	241
ANEXA C – Index	245
ANEXA D – Lista ilustrațiilor și a planșelor din carte	249

Cuvânt-înainte

Am încercat să prezint în acest volum de eseuri, sub o formă accesibilă, câteva dintre problemele cele mai interesante, dar cele mai dificil de rezolvat, pe care ni le oferă Egiptul. Acolo unde textele egiptene nu explică suficient sau sunt obscure, soluțiile pe care le propun sunt inspirate din comparații cu credințele și obiceiurile altor popoare. Nu aș fi putut trata această parte a subiectului meu fără sprijinul lucrărilor lui Sir James Frazer, atât de bogate în informații și sugestii fecunde; țin să subliniez aici tot ce îi datorez în acest sens. Pe de altă parte, punctul de plecare pentru multe dintre aceste studii mi-a fost furnizat de documentele publicate și interpretate pentru prima dată de G. Maspero. Sunt fericit să îmi mărturisesc recunoștința dedicându-i această carte.

A. M.

CAPITOLUL I

Misteriile egiptene

În afară de riturile obișnuite de adorare a zeilor, în templele din Egipt se desfășurau și ceremonii cu un caracter special, a căror semnificație era cunoscută doar de o elită de preoți și de participanți, ceremonii care se celebrau în clădiri mai retrase, la date prestabilite sau la alte ore decât cele destinate cultului obișnuit. Grecii numeau aceste ceremonii „Misterii”; cuvântul există și în limbajul egiptean: *seshtau*, „misterii” și *akhu*, termen care are sensul vag de „lucruri sacre, glorioase, folositoare”. Atunci când erau săvârșite pentru venerarea unui zeu sau în beneficiul unui om, aceste rituri puteau să transfigureze orice om în ființă sacră, *akhu*, ele „făceau ca lucrurile să devină sacre”, *sakhu*¹, de unde se naște și celebrarea a ceea ce vom numi, după greci, „Misteriile egiptene”.

Cum ar putea fi descrise aceste Misterii? Sunt rituri în care se împleteau cuvinte și gesturi, lucruri spuse și mimate,

¹ Aceasta este formula funerară de pe stelele dinastiei a VI-a: „Fie ca el să fie închinat zeilor de către preot și de către *Ut*”. [Stelele erau, în Antichitate, mici monumente comemorative, funerare, în formă de stâlp sau pilastru, dintr-o singură bucată de piatră, cu diverse sculpturi ornamentale și inscripții. (*N. red.*)]

acțiunea lor completându-se reciproc. Iamblichos, care a scris un tratat despre *Misteriile egiptenilor*, spune:

„Unele dintre lucrurile care se săvârșesc în timpul ritualului au o semnificație misterioasă, imposibil de redat în cuvinte; unele reprezintă (prin alegorie) imagini [ale altor lucruri], întocmai cum natura exprimă în forme vizibile înțelesuri ascunse”.

Astfel Misteriile sunt acte simbolice, cu un sens mai profund, iar acțiunea lor e mai eficace decât rugăciunile recitate sau dogmele formulate:

„Cunoașterea sau inteligența divinului nu este suficientă pentru a-i uni pe credincioși cu Dumnezeu: într-altfel vor realiza filozofii, prin deducțiile lor, unirea cu zeii [...] Doar execuția perfectă, superioară inteligenței, a unor acte inefabile și forța inexplicabilă a simbolurilor - acestea sunt cele care vor duce la cunoașterea lucrurilor divine.”¹

Altfel spus, anumite acțiuni puse în scenă, anumite alegorii sau imagini simbolice vor acționa, în virtutea unei magii *simpatetice*², mai eficient decât orice rugăciune, vor fi mai utile cunoașterii decât orice dogmă. Nu există nicio îndoială că în Egipt, în timpul epocii faraonice, astfel de ceremonii cu sens simbolic erau un lucru obișnuit.

¹ Iamblichos, *De Mysteriis Aegyptiorum*, I. 11.

² Magie simpatetică, magie primitivă, având ca principiu guvernator ideea că similarul produce similar și că toate lucrurile sunt conectate. Conceptul de *sympathetic magic* îi este atribuit lui Sir James Frazer, autorul cărții *Creanga de aur*, Ed. Minerva, București, 1980. (N. red.)

Herodot afirmă că a fost martor¹ la astfel de ceremonii:

„La Sais se află mormântul celui pe care mă sfiesc să-L numesc [...] Pe malul lacului [de lângă templu] egiptenii pun în scenă, în cursul nopții, pătimirile îndurate de El (τά δειχόμενα τῶν παθόντων αὐτοῦ): ei le numesc Misterii τὰ χαλεῦσι μυστήρια. În privința acestor Misterii, care toate, fără excepție, îmi sunt cunoscute, gura mea păstrează o tăcere religioasă”.

Prin urmare, misteriiile cunoscute de Herodot erau rituri puse în scenă și jucate, iar semnificația lor era simbolică și nu putea fi revelată în cuvinte decât inițiaților. Oare nu folosim și noi cu același sens cuvântul *mister* pentru a desemna atât „dramele mistice”² care se reprezentau în biserici în Evul Mediu, cât și dogmele ce depășesc inteligența noastră?

Plutarh, la rândul său, ne informează că unele Misterii au fost inventate de Isis în onoarea lui Osiris:

„Isis [...] nu a vrut ca luptele și nenorocirile prin care a trecut să fie șterse și, astfel, multe dintre fapte ale pline de curaj și de înțelepciune să fie acoperite de tăcere și uitare. Astfel că, a instituit Misterii (τελεταί), ceremonii sacre care se doreau a fi imagini, reprezentări și puneri în scenă ale chinurilor pe

¹ În lucrarea *Hérodote et la religion de l'Égypte*, Sourdille consideră, în mod eronat, că ceea ce Herodot numește *Misterii* reprezintă un simplu import cultural din ținuturile Greciei în Egipt.

² *Drama liturgică* este un act cultural specific Evului Mediu, considerat atât practică religioasă, cât și socială: Nașterea, Moartea și Învierea lui Hristos, dar și faptele Apostolilor au devenit spectacole care se desfășurau în biserici, având caracterul de *exemplum*, reiterând modele de comportament creștin, de fapte și de trăire a virtuților în momentul prezent. Vezi Ioan Cristescu, „Dramaturgia religioasă românească. De la misterele medievale europene la realizări românești”. (N.red.)

care ea le-a îndurat (εἰχόνας καὶ ὑπονοίας καὶ μιμητὰ τῶν τότε παθημάτων). Prin ele Isis a dorit, în același timp, să ofere o cale puternică de împăcare, prin credință, pentru toți cei care se vor confrunta cu astfel de întâmplări nefericite.”¹

Astfel, după supsele lui Herodot și Plutarh, cele mai importante Misterii egiptene se refereau la pătimirea lui Osiris². Într-adevăr, pentru momentele critice din legenda lui Osiris – moartea, înhumarea, reînvierea zeului – aveau loc festivități grandioase, cu caracter teatral. Pentru organizarea lor era nevoie de un număr mare de figuranți și de o amplă punere în scenă; reprezentațiile festive se desfășurau o parte în aer liber, înaintea marelui public, altele în interiorul templelor, și uneori în edificii speciale, numite „capelele lui Osiris”.

Vom da exemple legate de aceste două categorii de Misterii – unele reprezentate în public, altele cu adevărat secrete.

*

* *

Până acum nu s-a descoperit niciun monument care să ofere o reprezentare directă, o punere în scenă a morții lui Osiris: totuși aceasta apare sub formă de alegorie în desfășurarea unei sărbători a vegetației sau ca sărbătoare a secerișului³, ce avea loc în prima zi a lunii Pachons (fig. 1).

¹ Vezi Plutarh, *Despre Isis și Osiris*, 27, trad. rom. Maria Genescu, Ed. Herald, București, 2019. (N.tr.)

² Alexandre Moret, *Rois et Dieux d'Égypte*, 1911.

³ Sărbătoarea este ilustrată în Ramesseum (templul funerar al lui Ramses II) și în Medinet-Habu (templul funerar al lui Ramses III.). Cf. Wilkinson, *Manners and Customs*, III, pl. LX Daressy, *Notice de Medinet-Habou*. p. 121 și Lefebure, *Sphinx*, VIII, p. 11. Pentru numele sărbătorii, vezi *Piramida lui Têti*, 1, 289.

Regele amintea simbolic de moartea lui Osiris, zeul vegetației¹, tăind cu secera un snop de grâu și jertfind un taur alb, consacrat lui Min, zeul puterii fecundatoare. Acest taur divin este una dintre formele simbolice sub care apare Osiris²; moartea sa și tăierea spicelor sunt evident asociate cu ritualurile agrare practicate de atât de multe popoare³.

Fig. 1 Sărbătoarea Secerișului.

Ramses III taie snopul și sacrifică taurul alb.

(Wilkinson, *Manners and Customs*, III, planșa LX)

După seceriș, mai exact pe data de 22 a lunii Thot, se punea în scenă un altfel de Mister, cel al îngropării lui Osiris. Am aflat despre acest Mister dintr-o inscripție care datează din

¹ Despre această interpretare, a se vedea A. Moret, *Rois et Dieux d'Égypte*.

² Osiris este „marea victimă”, taurul sacrificat. Pentru grâu, a se vedea. Lacau, *Textes religieux, Recueil*, XXXI, p. 20; pe un sarcofag din timpul Regatului Mijlociu, un mort spune: „Eu sunt Osiris [...] eu sunt Neper (zeul grâului) tăiat.”

³ Vezi textele adunate de J. Frazer în *Le Rameau d'or*, II, pe care le citez la capitolul *Regii Carnavalului*.

perioada dinastiei a XII-a, de pe stela preotului Igernefert¹. În vremea regelui Senusret III, Igernefert a primit poruncă să pregătească sărbătoarea lui Osiris în templul din Abydos, orașul sfânt al zeului morților. Acest Mister se numea sărbătoarea lui *pert âut*, „marea ieșire” sau „marea procesiune de înmormântare”²; era pus în scenă chiar de familia zeului, de Isis, Nephthys, Thot, Anubis și Horus. Igernefert își asuma rolul principal, pe cel al lui Horus, fiul lui Osiris; el însuși pregătea accesoriile maiestruoase, printre care se remarcă o barcă ce avea să fie purtată pe umeri, cu o încăpere specială care se acoperea cu capac, realizată din lemn de sicomor și acacia, încrustată cu aur, argint și lapislazuli. În interiorul bărcii se puneă o statuie din lemn reprezentându-l pe Osiris: Igernefert se îngrijea personal să împodobească corpul lui Osiris cu amulete din lapislazuli, malachit, electrum; îl înveșmânta pe zeu și îl împodobeă cu coroanele și cu sceptrele sale, acesta fiind înfățișat în postura de „Păstrător al Misterului”, *hery seshta*³. Igernefert, în schimb, prelua rolul de „sacrificator” și de „slujitor”⁴.

Cât despre ceremonie în sine, iată cum o descrie inscripția:

¹ Stela nr. 1204, din Berlin; cf. H. Schaefer, *Die Osirismysterien in Abydos*, 1904. Textele similare sunt citate aici.

² *Marele doliu*, μέγα πένθος (decret de la Canope, 1. 7).

³ Conform celor menționate în *Ritualul Îmbălsămării* (Maspero, *Papyrus du Louvre*, p. 530), Anubis este cel care îndeplinea rolul de „păstrător al Misterului”, *Anpu hery seshta*, mai puțin în cazul funeraliilor lui Osiris. [În manuscrisul original din 1927 titlul era grafiat *herj seshta*. În urma consultării mai multor surse, redactorul prezentei ediții a hotărât să grafieze *hery seshta* titlul de *păstrător al misterului* sau *responsabil de ceremonie* oferit preoților. – n. red.]

⁴ Schaefer, p. 16-18.

Se formează o procesiune, căci a fost ucis Osiris și corpul său urmează să fie aruncat în apa fluviului. Apoi barca e condusă spre locul numit *Nadit*, unde cadavrul lui Osiris urmează să fie înmormântat (fie că localitatea a existat sau nu în vecinătatea orașului Abydos, aici se presupune că avea loc acțiunea dramatică)¹. Anubis, zeul cu cap de câine, caută cadavrul și îl găsește; dar, când să fie pus în barcă, începe o luptă între partizanii lui Osiris și cei ai lui Seth; osirienii ies victorioși și își zdrobesc adversarii².

Cortegiul funerar înconjoară corpul fără suflare al zeului; procesiunea îl însoțește pe Osiris până la barca pregătită și adusă de Igernefert. Barca este pusă pe apă și Thot o conduce spre mormântul zeului, la Repeqer.

În acest timp, Horus continuă lupta împotriva dușmanilor lui Osiris, pe râul din Nadit; după o luptă crâncenă, iese victorios.

Și la Repeqer, Horus confirmă triumful lui Osiris. O statuie îmbrăcată și împodobită înlocuiește imaginea cadaverică a zeului. Triumfătoare, în uralele vesele ale tuturor locuitorilor din Est și Vest, barca revine la Abydos; zeul se întoarce în templul său și e așezat pe tron, în mijlocul curții sale divine.

Reprezentarea Pătimirii și Morții lui Osiris era urmată, cel mai probabil, de Învierea zeului. Deși în marea Procesiune

¹ În realitate, *Nadit* pare a fi o localitate din Egiptul de Jos. Cel puțin un text, datat de Sabacon, dar redactat sub dinastia a XVIII-a (J. Breasted, *Aegyptische Zeit-schrift*, XXXIX, p. 43), afirmă că trupul neînsuflețit al lui Osiris era scufundat în Nil, undeva în regiunea Egiptului de Jos.

² „Am rânduit ieșirea lui Upuatu [sau Apuatu, lit. *cel ce deschide calea*] atunci când a plecat să-și răzbune tatăl; i-am biruit pe vrăjmașii bărcii *Neshemt* și i-am pus pe fugă pe dușmanii lui Osiris.”

și în Sărbătoarea Secerișului nu apare acest ritual care avea să provoace învierea lui Osiris, el este totuși punctul nodal al dramei sacre. Fără îndoială că acest act, considerat secret, nu se punea în scenă în văzul publicului. De asemenea, el nu este revelat de nicio inscripție și nu apare în nicio reprezentare. Se poate presupune că oamenii erau satisfăcuți de deznodământul dramei: fiindcă Osiris ajungea triumfător în templul său, era evident că el îl învinsese pe Seth și că se ridicase din moarte. La Medine-Habu se proclama urcarea pe tron a lui Horus, fiul lui Isis și al lui Osiris: Adică Osiris învia sub forma fiului său¹. Tot așa, Osiris nu murea odată cu grâul secerat: același zeu al vegetației urma să renască primăvara, odată cu grâul cel nou².

Totuși, existau anumite momente când marele public asista la triumful lui Osiris, care era simbolizat de ceremonii mai puțin secrete, așa cum erau, de pildă, *ridicarea (stâlpului) Ded* și sărbătoarea *Sed* închinată lui Osiris.

Prima dintre aceste ceremonii este reprezentată într-un mormânt teban din vremea regelui Amenophis III (dinastia a XVIII-a). Principalul zeu din orașul Busiris este ilustrat deseori idolatrizând un stâlp cu patru capiteluri care, cel mai probabil, reprezintă patru coloane, văzute una în spatele celeilalte, ilustrate astfel după regulile perspectivei egiptene sau poate fi un trunchi de copac desfrunzit, care a devenit prin stilizare . Stâlpul este adesea ridicat de un cap încoronat, ajutat de multe perechi de ochi și brațe, de slujitori care țin sceptrele canonice (fig. 2).

¹ A. Moret, *Du caractere religieux...* p. 105.

² *Vezi Regii Carnavalului*, mai jos.

CAPITOLUL VI

Sanctuarele Vechiului Regat

Marile Piramide de la Gizeh – cele ale lui Keops, Kefren, Mikerinos – și micile piramide de la Abusir și Saqqarah sunt morminte ale faraonilor din timpul Vechiului Regat. Mumiile regale, îngropate în adâncurile acestor construcții, erau în- accesibile, fiind apărate de ziduri mobile de granit care erau făcute să cadă, în timpul funeraliilor, pe culoarele ce duceau la cavou. Din când în când, la intervale apropiate, era necesar să se officieze cultul dedicat regelui defunct, căci numai cultul putea prelungi viața acestuia dincolo de moarte. În mormintele anumitor persoane cu însemnătate mai specială¹, capela funerară rămânea accesibilă în interiorul *mastaba*-ei ridicate pe cavou; în mormintele regale, pentru că nu se mai putea trece pragul piramidei, a fost nevoie ca sala de cult să fie dispusă la exterior, într-un templu construit pe latura de est a piramidei.

La Meidum și la Saqqarah s-au studiat amănunțit templele funerare și s-au golit substructurile; dar, în fața piramidelor

¹ Mormântul clasic din timpul Vechiului Regat se numește *mastaba*, are forma exterioară a unui cub complet zidit, fără altă deschidere decât ușile. *Vezi Au temps des Pharaons*, p. 178.

din Gizeh și Abusir, *tumuli*¹ acoperiți de nisip, care se întindeau de pe partea de est a piramidelor până la valea aflată dedesubt, aveau un aspect insolit. Foarte aproape de piramidă, existau resturi de clădiri; coborând spre vale, se remarcă urmele unui drum ce servise la căratul materialelor de construcție; în sfârșit, la marginea deșertului, existau încă substructurile construcțiilor impozante, din care cel mai bine conservat era faimosul templu „de granit” sau „Sfinxul”, astfel numit din cauza materialelor care au servit la construcția sa și a vecinătății sale celebre. Căutând locul, parțial, între 1853-1860, Mariette a găsit acolo statui colosale, aruncate în fundul unui puț; nicio inscripție, niciun basoreliev nu decora acești pereți de granit, erau complet muți în ceea ce privea destinația edificiului; planul său bizar era cu totul diferit de toate monumentele cunoscute până atunci. Între piramidele regale și aceste edificii, mai mult sau mai puțin în stadiu de ruină, situate la marginea terenurilor cultivate, nu părea să existe nicio legătură. Drumul, bine păstrat pe alocuri, mergea oblic de la edificiu la piramidă, dar pentru că nu era orientat nici pe axa monumentului inferior, nici a mormântului superior, nu permitea conceperea unui ansamblu arhitectonic unde piramida, templul, drumul și edificiul din vale să joace fiecare un rol. Săpăturile arheologice conduse la Abusir de Borchardt, de Steindorff și Reisner la Gizeh au demonstrat totuși realitatea acestui mare ansamblu și au revelat raportul și chiar destinația fiecărei părți de monument.

¹ Movilă conică sau piramidală, din pământ sau piatră, înălțată de unele popoare din antichitate deasupra unui mormânt. (*N.tr.*)

Planșa XI Gizeh. (*sus*) Templul de granit (portic).
(*jos*) Fațada templului de granit.

Nu e deloc întâmplător faptul că „Sfinxul” era situat în fața piramidei lui Kefren, și că, la Abusir, dinaintea piramidelor aflate în ruină, din Sahura și Neuserrâ, se întindeau până în vale importante edificii din piatră, care se desfășurau pe o lungime de 100, 500 sau 700 metri, escaladând platoul. Piramidele din Gizeh și din Abusir sunt, să nu uităm, situate pe un platou de calcar aflat la marginea unui vast deșert care taie în două, de la Atlantic la golful Persic, continentele Lumii Vechi. În acest deșert, valea Nilului este o zonă prăbușită, în parte acoperită de aluviunile fluviului; de aceea ea se află obligatoriu în partea de jos a celor două margini ale acestei falii din platoul deșertic. La înălțimea piramidelor din Gizeh, diferența de nivel dintre deșert și câmpia fertilă ajunge la 46 metri. Trebuia deci, fie pentru a construi piramida, fie, după realizarea sa, să se poată ajunge la ea, să se înalțe această faleză nisipoasă. S-au legat, astfel, valea și platoul cu ajutorul unei rampe de blocuri solide din calcar, care mergea oblic pentru a evita panta. Aceste drumuri, cărora Herodot¹ deja le-a trasat urmele, nu erau decât niște căi de acces la piramidă sau, mai degrabă, la templul mortuar ridicat pe flancul său estic. Era un drum acoperit, un lung coridor construit, care inspira mai puțin ideea de prospețime și umbră, cât mai ales ideea de liniște și reculegere la un nou mormânt. La Gizeh, ca și la Abusir, fața estică a fiecărei piramide este de fapt un plan ascendent, compus: 1) dintr-un portic monumental; 2) o galerie boltită, 3) templul propriu-zis, unde riturile reînnoiau, la fiecare celebrare a cultului, viața regelui înmormântat acolo.

¹ II, 124.